

Ζαχαρίας Αλετράς

Η ένταξη τεσσάρων Λουτρών στη βυζαντινή τοπογραφία του Χάνδακα

ABSTRACT

RESEARCHING THE POSITION OF FOUR BATHS WITHIN BYZANTINE'S CHANDAX TOPOGRAPHY

Studying the excavations of four baths in the centre of Heraclion revealed new evidence about the topography of byzantine Chandax. The basic idea consists in researching the correlation between these baths and landmarks of the city. Around the main square landmarks of secular and religious power are gathered during byzantine and venetian times. The vicinity of the landmarks of the city with the baths seems to be very important in everyday urban life. This paper aims as well to underline the factor of people's circulation within the city and its impact to the baths. Circulation is seen especially through the port to the main square "piazza" by the main street "Ruga Maistra".

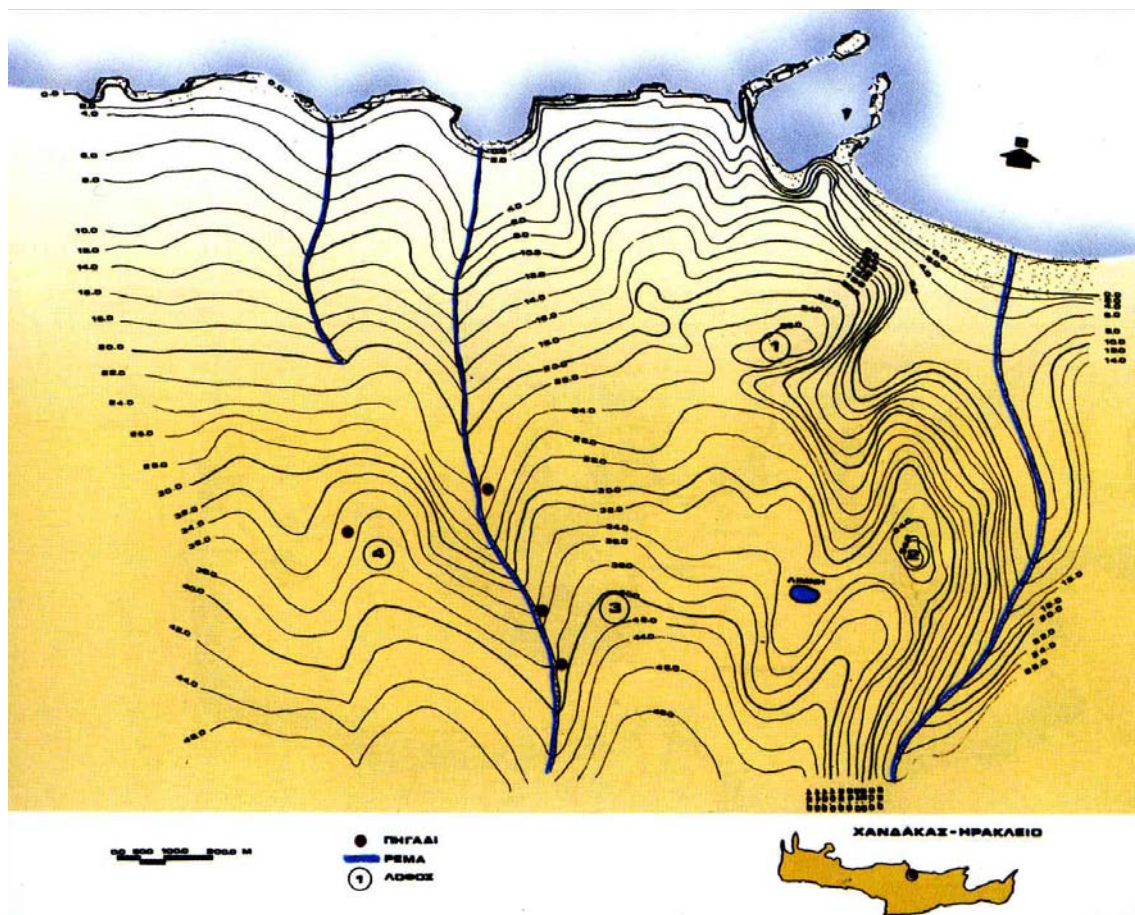
Excavations within the city walls which have revealed buildings, founded on marl as well as baths, are presented in order to conceptualize the topography and the density of urban life. At first baths are hypothetically attributed to middle byzantine times as the majority of surrounding building complexes, founded on marl, are dated in arab and byzantine times.

Parallel historical sources referring to topography and baths in Chandax have contributed to our research alongside with venetian maps and sketchings. Finally emerges an arab-byzantine city with a densely built urban territory that continued a long bathing culture.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Λουτρά, Κρήτη, Χάνδακας, βυζαντινή αστική τοπογραφία, Τοπόσημα, σωστικές ανασκαφές, Αραβοκρατία στην Κρήτη, Βυζάντιο, Βυζαντινή οχύρωση Χάνδακα, Θεματική πρωτεύουσα Κρήτης, Υπόκαυστο

Κατά τις ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων δεκαετιών στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου ήρθαν στο φως εντυπωσιακά ευρήματα. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και τέσσερα αποσπασματικά σωζόμενα λουτρά. Οι υποδομές, τα υπόκαυστα και οι τοιχοποιίες βρέθηκαν σε ικανοποιητική κατάσταση. Η αποκάλυψή τους έδωσε την αφορμή να εμβαθύνουμε στην ελάχιστη γνωστή τοπογραφία του βυζαντινού Χάνδακα και να φωτίσουμε πτυχές της καθημερινότητας των κατοίκων. Στην παρούσα δημοσίευση επιχειρείται να ενταχθούν τα λουτρά στην τοπογραφία της πόλης, όπως εξελίχθηκε από τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους έως την Ενετοκρατία.

Τα τέσσερα λουτρά του Χάνδακα έχουν ένα βασικό κοινό σημείο, θεμελιώθηκαν στη μάργα, το υπόβαθρο της πόλης (Εικ. 1). Αποκαλύφθηκαν μετά την απομάκρυνση μεγάλων επιχώσεων και η θεμελίωσή τους κυμαινόταν από 4 έως 6 μέτρα κάτω από τη σύγχρονη στάθμη. Είναι σημαντικό να αναφερθούμε πρώτα στο υπόβαθρο και τα τείχη. Παράλληλα είναι απαραίτητο

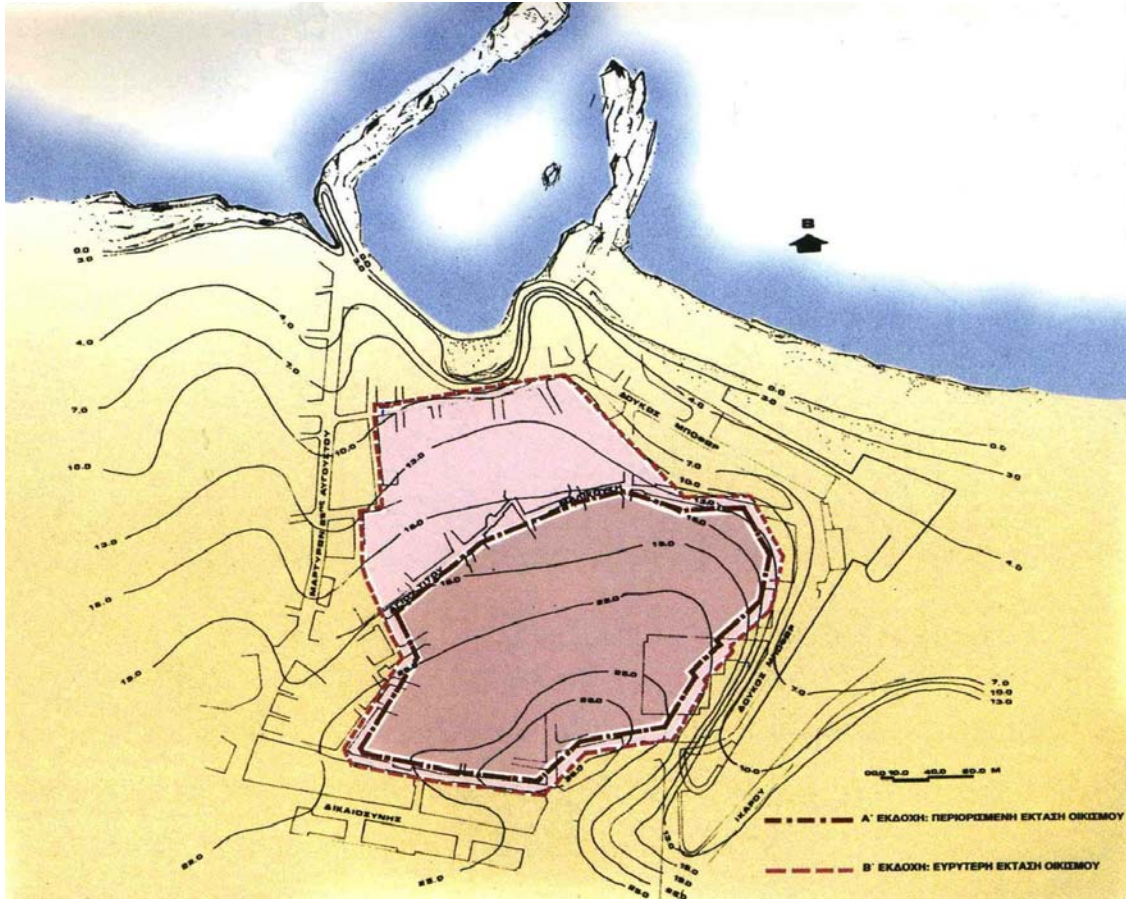
Εικ. 1. Το υποθετικό ανάγλυφο της πόλης.

να παρουσιαστούν συγκριτικά με τα Λουτρά τα ανασκαφικά ευρήματα του άμεσου και έμμεσου πολεοδομικού περιβάλλοντος.

Κυρίαρχος παράγοντας στην ίδρυση, τα όρια και την επέκταση της πόλης ήταν η μορφολογία του εδάφους. Η Χ. Τζομπανάκη αναφέρει: «Το ανάγλυφο του εδάφους επηρέασε άμεσα την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης, καθόρισε τους άξονες επέκτασής της και προσδιόρισε τη μορφή και την έκταση των φρουριακών περιβόλων που την προστάτευαν στη μακραιώνη ζωή της» (Τζομπανάκη 1996, 98).

Η αρχαιότερη ιστορική αναφορά του φυσικού ανάγλυφου και του τείχους του αραβικού Χάνδακα ανήκει στον Λέοντα Διάκονο, ο οποίος αναφέρει σχετικά με την εκπόρθηση του Χάνδακα: «Ἐπὶ λιθίνης ἰσοπέδου κρηπίδος ἐπίστεφομένης μὲ γείσον ἐθεμελιούτο τείχος συμπεπιλημένον ἐκ χώματος καὶ τριχῶν, ἔχον πλάτος ἰκανὸν διὰ διασταύρωσιν ἐπ' αὐτοῦ δύο ἀμαξῶν καὶ ὄχι μικρὸν ὕψος. Δύο εὐρεῖται καὶ βαθεῖαι τάφροι τὸ περιέβαλλον. Ἡ διὰ τῶν κριῶν διάσπασις ἐγένετο κατὰ τὴν κρηπίδα, ὅπου αὕτη ἀπετελεῖτο ἐκ ψαμμολίθων,¹ ὑποσκαφέντος οὕτω τοῦ

¹ Η λέξη ψαμμολίθων πιθανόν χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη μάργα, η οποία ήρθε στο φως κατά την ανασκαφή τμήματος του ανατολικού εξώπυργου της πύλης Βολτόνε το 2009. Η μάργα, στην οποία θεμελιώθηκε το τείχος, ήταν μαλακή, αμμώδης, κιτρινο-καστανή και περιείχε απολιθώματα κοχυλίων (Αλετράς 2012β, 368-369). Πάνω σε αυτό υπόβαθρο θεμελιώθηκε το βυζαντινό τείχος και το παλιό ενετικό, όπως φαίνεται και στην ανασκαφή

Εικ. 2. Τα όρια της πρωτοβυζαντινής πόλης – εκδοχή 1-2.

συμπεριλημένου τείχους και κατακαέντων τῶν ξυλίνων ὑποστηριγμάτων κατεκρημνίσθησαν δύο πύργοι ὁμοῦ τῷ διαμέσῳ τούτων δομήματι».

Η μάργα σε ένα μεγάλο τμήμα της αρχαίας πόλης ήταν καλυμμένη με ερυθρή, χονδρόκοκκη άμμο. Η στάθμη της αρχαίας πόλης και η μορφή της μάργας είναι σήμερα ορατές στα βραχώδη εξάρματα στον Κόλπο του Δερματά.

Ο αρχικός πυρήνας της πόλης ανοικοδομήθηκε πάνω σε λόφο ύψους 26 μ. (Εικ. 2). Ανατολικά του βράχου, επί του οποίου ανοικοδομήθηκε ο αρχικός πυρήνας της οχυρωμένης πόλης, εκτεινόταν αμμώδης ακτή έως και την Τρυπητή ή Τρυπητό Χαράκι, ενώ δυτικά το παράκτιο ανάγλυφο ήταν βραχώδες. Ο λόφος εκτεινόταν περίπου από την περιοχή του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου έως και τη σημερινή οδό Μαρτύρων 25ης Αυγούστου, οριοθετούμενος βόρεια και ανατολικά από γκρεμό. Δυτικά και νότια το ανάγλυφο

του οικοπέδου Μαθιοδάκη, όπου κατά την απομάκρυνση της επίχωσης από το εσωτερικό του παλαιού ενετικού τείχους βρέθηκε παλαιότερος πύργος και κάτω από αυτόν πιθανόν θεμελίωση κυκλικού πύργου, γεγονός που ενισχύει την άποψη για τη συνέχεια της οχύρωσης πάνω στην αρχαία οριογραμμή (Τζομπανάκη 1996, 229). Το υπόβαθρο συνίσταται από πλειστοκαινικές θαλάσσιες αποθέσεις, οι οποίες περιγράφονται ως: «κροκαλοπαγή μέτρια και καλά συγκολλημένα με ασβεστομαργαϊκή συνδετική ύλη υπόλευκου και καστανέρυθρου χρώματος που εναλλάσσονται κυρίως με συνεκτικές άμμοις, ψαμμίτες και ψαμμιτοκροκαλοπαγή και περιέχουν πλήθος κελύφων, κυρίως ελασματοβραχιών» (Τσιαμπάος 1988, 26).

εξελισσόταν ομαλά, καταλήγοντας στην περιοχή των σημερινών οδών «Αγιοστεφανιτών» και «1878» σε μια μικρή χαράδρα, όπου ένα ρυάκι διέσχιζε τη δυτική πλευρά της πόλης με κατεύθυνση Ν-Β. Στο φρύδι της ανατολικής παρειάς του ρυακιού κατασκευάστηκε το χερσαίο, ΝΔ τμήμα του μεσοβυζαντινού τείχους.

Η μάργα, το υπόβαθρο της πόλης, έχει έρθει στο φως μετά την απομάκρυνση επιχώσεων, των οποίων το ύψος οφείλεται αφενός σε σεισμούς² αφετέρου στην κατασκευή του νέου οχυρωματικού περιβόλου κατά τον 15ο αιώνα μ.Χ., κατά τη διάρκεια της οποίας επιχωματώθηκαν μεγάλα τμήματα στο εσωτερικό της πόλης. Στην περιοχή, όπου βρέθηκαν τα λουτρά, υπάρχουν επιχώσεις μέσου πάχους τεσσάρων έως οκτώ μέτρων και σύμφωνα με τις έως τώρα μετρήσεις το φυσικό ανάγλυφο δεν ήταν έντονο. Εκτιμάται ότι η ανύψωση των επιχώσεων οφειλόταν και στην εντατική-διαχρονική οικοδόμηση στο κέντρο της πόλης.

ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΧΥΡΩΣΗ

Για να μπορέσουμε να τοποθετήσουμε τα λουτρά στον χώρο είναι αναγκαίο να αναζητήσουμε τη θέση τους ως προς την αρχαία και τη βυζαντινή πόλη. Θεωρούμε ότι για να γίνει κατανοητή η θέση και η λειτουργία τους σε σχέση με τη ζωή στον Χάνδακα χρειάζεται να παρουσιάσουμε εν συντομία τα αρχαιολογικά δεδομένα για το πολεοδομικό τους περιβάλλον.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ-ΡΩΜΑΪΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η ελληνιστική πόλη εκτεινόταν από το «Μπεντενάκι» έως την οδό Δαιδάλου, όπου είχαν βρεθεί τμήματα τείχους θεμελιωμένου στη μάργα και ενσωματωμένου στο μεταγενέστερο παλαιό ενετικό τείχος (Συθιακάκη 2015, 395-410).

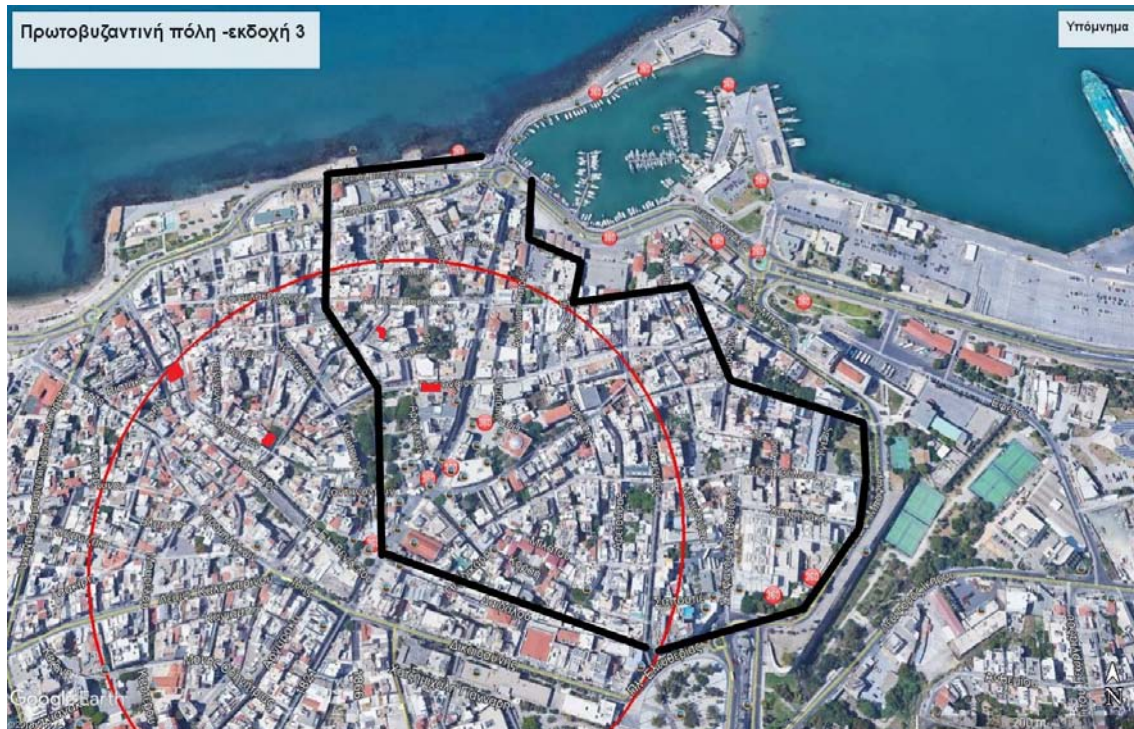
Τμήματα του λεγόμενου «ρωμαϊκού τείχους» έχουν έρθει στο φως στη ΝΑ πλευρά της οδού Μαρτύρων 25ης Αυγούστου μαζί με «ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη και λείψανα ρωμαϊκών κτισμάτων» (Σταρίδα 2008, 155, σημ. 199).

Η πόλη κατά τη ρωμαϊκή εποχή οριοθετείτο δυτικά από το φυσικό λιμάνι έως την οδό Μαρτύρων 25ης Αυγούστου. Η υπόθεση βασίστηκε στην ανεύρεση ρωμαϊκών τάφων στην οδό Κορωναίου ανάμεσα στις οδούς Επιμενίδου και Μαρτύρων 25ης Αυγούστου, κάτω από τη Λότζια, στο ξενοδοχείο «Κνωσός», ακόμη και στα ερείπια της οικίας του Amabile Ittar (Empereur et al. 1991, 483, 484).

Παράλληλα βρέθηκε στα θεμέλια της Εθνικής Τράπεζας επί της οδού Μαρτύρων 25ης Αυγούστου επιτύμβια στήλη, η οποία χρονολογείται στον 3ο αιώνα μ.Χ. Ρωμαϊκοί τάφοι βρέθηκαν και στο Μπεντενάκι. Οι περισσότερες ταφές ήταν κτερισμένες και αρκετές ήταν πλούσιες σε ευρήματα, όπως η ταφή του χρυσοχόου ή του κωμικού υποκριτού.³ Ρωμαϊκές ταφές έξω από το τείχος ήρθαν στο φως κατά μήκος της οδού Δικαιοσύνης, στην πλατεία Δασκαλογιάννη και κάτω από το ξενοδοχείο «Αστόρια» (Καρέτσου 2008, 54-74).

² Καταστροφικοί ήταν οι σεισμοί του 365 μ.Χ., του 448 μ.Χ. και του 795 μ.Χ. Διαχρονικά η Κρήτη υπέφερε σεισμούς (Τζομπανάκη 1996, 102).

³ Οι κλασικοί, ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί τάφοι του Ηρακλείου δείχνουν την ύπαρξη επαγγελματιών και κοινωνικών ομάδων, τα οποία απαντώνται σε αστικές περιοχές, όπως ο υποκριτής και ο χρυσοχόος (Α. Καρέτσου 2008, 63-66).

Εικ. 3. Τα όρια της πρωτοβυζαντινής πόλης – εκδοχή 3.

ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Για τη θέση του πρωτοβυζαντινού «Κάστρου» υπάρχουν τρεις απόψεις. Η πρώτη τοποθετεί το «Κάστρο» ανάμεσα στις οδούς Δαιδάλου – Δουκός Μποφώρ – Μεραμβέλλου – Επιμενίδου – Παπαγιάμαλη – Πατρός Αντωνίου – Περδικάρη – Δαιδάλου (Εικ. 2). Θεωρείται πιθανότερη μια δεύτερη εκδοχή της έκτασης του πρώτου «Κάστρου», το οποίο οριοθετείτο βόρεια-βορειοδυτικά από τις οδούς Αγίου Τίτου και Μαλικούτη (Τζομπανάκη 1996, 114, 115).

Η πιο πρόσφατη άποψη συνδέεται με την αποκάλυψη του ελληνιστικού πύργου στο «Μπεντενάκι» στο εσωτερικό του παράκτιου τείχους. Το γεγονός ότι η ανωδομή του πύργου στο Μπεντενάκι ανακατασκευάστηκε στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, τοποθετεί τα όρια του πρωτοβυζαντινού οικισμού έως την οδό Θεοδοκοπούλου ή ακόμη και την οδό Χάνδακος (Εικ. 3) (Συθιακάκη 2015, 398-400). Σύμφωνα με την τελευταία εκδοχή τα δύο από τα τέσσερα Λουτρά εντάσσονται στην πρωτοβυζαντινή πόλη και τα άλλα δύο βρίσκονται δυτικά της οδού Θεοδοκοπούλου.

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ

Το φρούριο της μεσοβυζαντινής εποχής ήταν ευρύτερο, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά ευρήματα. Οι ομαλές κλίσεις και η βραχώδης παράκτια ζώνη δυτικά του πρώτου οχυρωμένου οικιστικού πυρήνα της πόλης ήταν κατάλληλες προϋποθέσεις για την επέκταση της πόλης (Τζομπανάκη 1996, 117).

Οι ανασκαφές που διενεργήθηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο κατά μήκος της οδού Δικαιοσύνης έφεραν στο φως τμήματα τείχους ενσωματωμένα στο μεταγενέστερο ενετικό τείχος.

Το τείχος, που αρχικά θεωρήθηκε ότι ήταν αραβικό, επιβεβαίωσε τη μαρτυρία των πηγών (Πλάτων 1952, 457-459). Πρόσφατες ανασκαφές απέδειξαν ότι τα όρια της μεσοβυζαντινής πόλης ταυτίζονταν με την περίμετρο της ελληνιστικής πόλης (Βαλλιάνου 1987, 521-528, πίν. 305· Συθιακάκη 2015, 398-400).

Η παλαιότερη αναφορά στην τοπογραφία της πόλης προέρχεται από τον Λέοντα Διάκονο, ο οποίος περιέγραψε την αραβική οχύρωση: «...ἐκ τοῦ θατέρου μὲν γὰρ πλευροῦ τὴν θάλατταν εἶχε φρουρὰν ἀσφαλῆ, κατὰ θάτερον δὲ ἐπ' ἀγχωμάλου καὶ ἰσοπέδου λίθου ἠρήρειστο, ἐφ' ἧ τὰ γεῖσα τεθεμελίωτο, τό τε δόμημα καινόν τι προὔβάλλετο καὶ ἀλλόκοτον· ἐκ χοῶς γὰρ καὶ τριχῶν αἰγείων καὶ ὑείων συντεθειμένων καὶ ἐπιεικῶς συμπεπιλημένων ὤκοδόμητο· εὗρος τε τοσοῦτον ἔφερον, ὅσον ἀμάξας δύο εὐπετῶς ἔχειν κατὰ τῶν ἐπάλλεων ἐναλλάξ διοδεύειν περιδρομον, ἐς ὕψος τε ἀποχρῶντως ἦρτο· καὶ προσέτι ταφρεῖαι δύο ἐς εὗρος ὅτι μάλιστα καὶ βάθος ἰκνούμεναι περὶ αὐτοῦ ὠρωρύχατο. τοῦτο ἐχυρόν...» (Λέοντος Διακόνου, Ιστορία, 7-15 [1.6]).

Η ΠΟΛΗ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ

Η μελέτη των τεσσάρων Λουτρών του Χάνδακα προϋποθέτει τη σύγκριση με κτήρια που βρέθηκαν στο άμεσο περιβάλλον τους στο ίδιο επίπεδο θεμελίωσης, τη μάργα. Παράλληλα θεωρείται απαραίτητο να συγκεντρώσουμε τα κτήρια, τα οποία θεμελιώθηκαν στη μάργα, εντός των τειχών για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τη δομή του πολεοδομικού περιβάλλοντος (Εικ. 4).

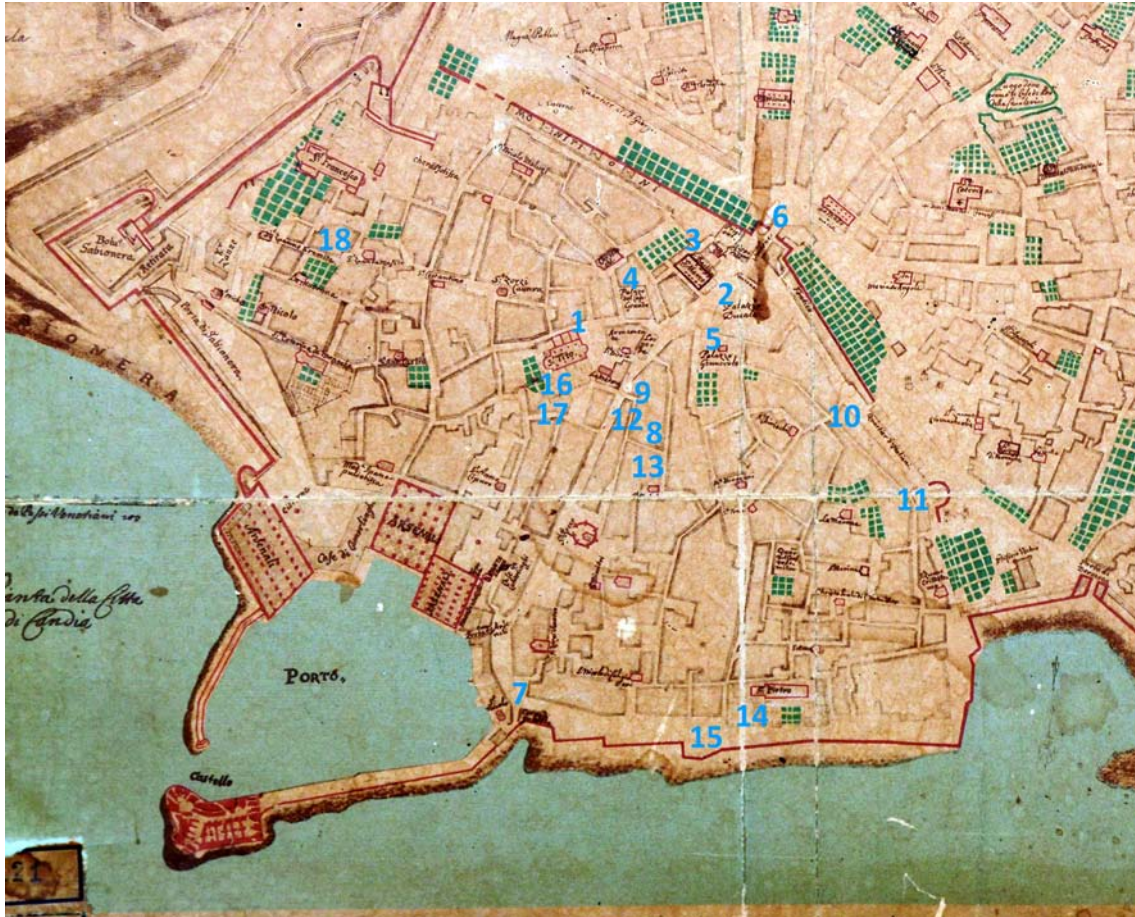
Η παλαιά οχύρωση, όπως αποτυπώνεται και στους ενετικούς χάρτες, περιβάλλει την πόλη. Η Μέση Οδός με άξονα Β-Ν, η οποία από το λιμάνι οδηγούσε στην κεντρική πλατεία, έτεμνε τη βυζαντινή οχυρωμένη πόλη σε δύο ίσα περίπου μέρη.

ΠΛΑΤΕΙΑ-PIAZZA / ΜΕΣΗ ΟΔΟΣ-RUGA MAISTRA / ΠΥΛΗ ΤΟΥ ΦΟΡΟΥ-PORTA DI PIAZZA

Ποια όμως ήταν τα σημεία, όπου συγκεντρώνονταν τα τοπόσημα του Χάνδακα και πού ήταν έντονες οι συναλλαγές και η κυκλοφορία των ανθρώπων; Η ύπαρξη των Λουτρών μέσα στον κύκλο αυτών των λειτουργιών τα καθιστά σημαντικά για την αστική ζωή.

Σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες η πόλη δεν άλλαξε με την κατάκτηση της Κρήτης από του Ενετούς το 1211. Για λόγους προπαγάνδας και οικονομίας, καθώς και της σημασίας των υφιστάμενων κτηρίων της βυζαντινής διοίκησης, οι Ενετοί εγκατέστησαν την πολιτική και θρησκευτική εξουσία τους στα ίδια κτήρια. Η νέα τάξη εγκαταστάθηκε σε κτήρια της βυζαντινής αριστοκρατίας. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι το δουκικό ανάκτορο και ο καθεδρικός ναός της πόλης συνέχισαν να χρησιμοποιούνται.⁴ Κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα η τάση στην αρχιτεκτονική της Βενετίας ήταν η βυζαντινή με αποτέλεσμα ο Χάνδακας, τουλάχιστον κατά την πρώτη περίοδο της Ενετοκρατίας, να διατηρήσει τη «βυζαντινή» του μορφή (Georgorouli 2001, 75-78).

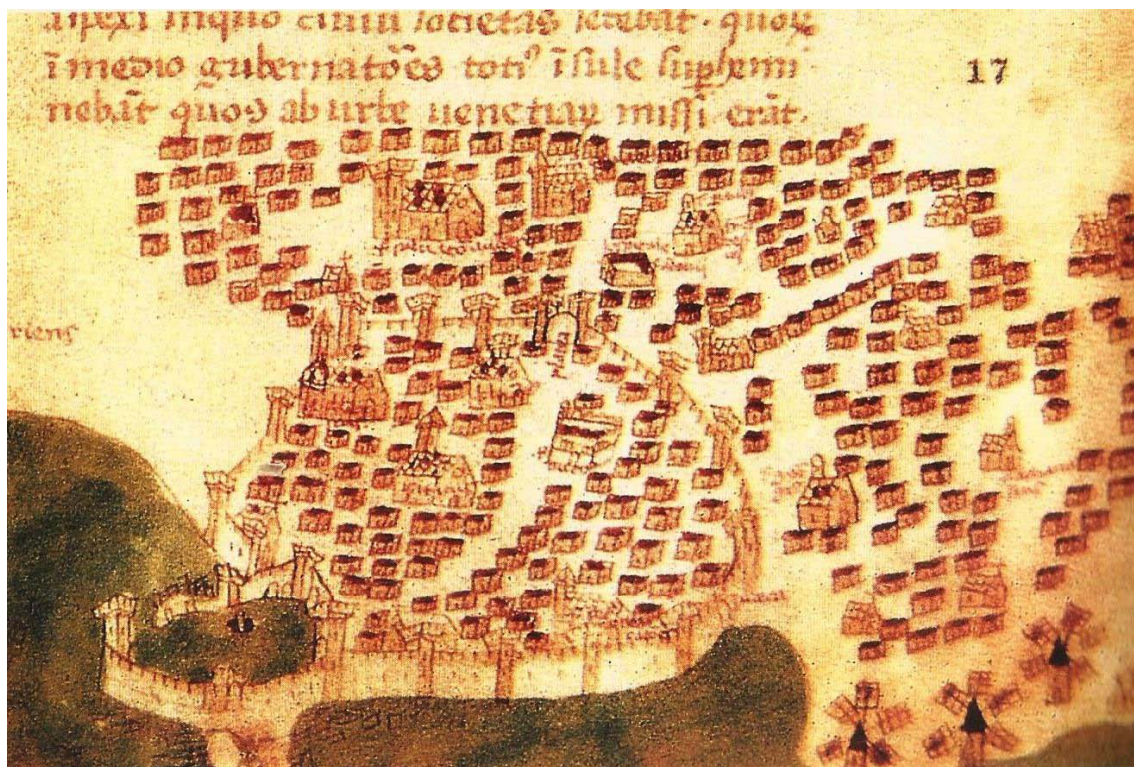
⁴ Το δουκικό ανάκτορο υπήρχε ήδη το 1213. Η εγκατάσταση του επικεφαλής της βενετικής διοίκησης σε αυτό και η ανακήρυξη Ενετού Προβλεπτή σε Δούκα (βυζαντινός τίτλος του διοικητή της Κρήτης Δούκα-Κατεπάνω, επικεφαλής του θέματος Κρήτης) και όχι σε DVX, είχε σκοπό να αποτελέσει μέσο προπαγάνδας για τη συνέχεια της εξουσίας στην Κρήτη. Το δουκικό ανάκτορο διατήρησε τη μορφή του μέχρι τον 15ο αιώνα μ.Χ., οπότε έγινε μια μεγάλη ανακαίνιση (Georgorouli 2001, 100).

Εικ. 4. Χάρτης Werdmüller.

1. Άγιος Τίτος – Ναός Αγίων Πάντων, 2. Δουκικό Ανάκτορο-Pallazzo Ducale, 3. Άγιος Μάρκος,
4. Pallazzo- Capitan Grande, 5. Pallazzo-Generale, 6. Πύλη του Φόρου, 7. Λιμάνι – Πύλη του Μόλου,
8. Λουτρό Α, 9. Λουτρό Β, 10. Λουτρό Γ, 11. Λουτρό Δ, 12. Ανασκαφή «Οδού Αλμυρού»,
13. Ανασκαφή «Οδών Βύρωνος και Θαλήτα», 14. Ανασκαφή «Καστέλλα», 15. Ανασκαφή «Μπεντενάκι»,
16. Δεξαμενές «Μυστίλογλου», 17. Ανασκαφή «Θεοδωράκη», 18. Ανασκαφή ΒΕΜΗ.

Κύριο σημείο αναφοράς ήταν η «πλατεία». Ο Cristoforo Buontelmonti στο έργο του *Descriptio insulae Cretensis* του 1419-1420 (Εικ. 5) αναφέρει: «... και φθάνω στη δημόσια πλατεία, παίρνοντας έναν φαρδύ δρόμο. Στα δεξιά αυτού του δρόμου διακρίνω μια μεγαλόπρεπη στοά με σκαλοπάτια [η παλαιότερη Λότζα], που στο εσωτερικό της συνεδρίαζε ένας όμιλος πολιτών. Στη μέση της για να προεδρεύουν ήταν οι κυβερνήτες της νήσου, οι σταλμένοι από την ένδοξη πόλη της Βενετίας... Η πόλη αυτή δεν συμπεριλαμβάνεται ανάμεσα στις πόλεις της αρχαιότητας. Αλλά εκεί που βρίσκεται το λιμάνι ανατολικά, υπήρχε μια μικρή ακρόπολη που χρησίμευε παλιά για την άμυνα... όταν οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν τον πληθυσμό, αποσύρθηκαν σε αυτή την οχυρή θέση και έκαμαν ένα χαντάκι, δηλαδή μία τάφρο, γύρω από τα σπίτια που ήταν σφιγμένα το ένα πάνω στο άλλο. Οι καταστροφές ακολούθησαν η μία την άλλη στο πέρασμα των αιώνων. Οι Βενετοί αγόρασαν το νησί και έζωσαν την Candia με μεγάλα τείχη...».

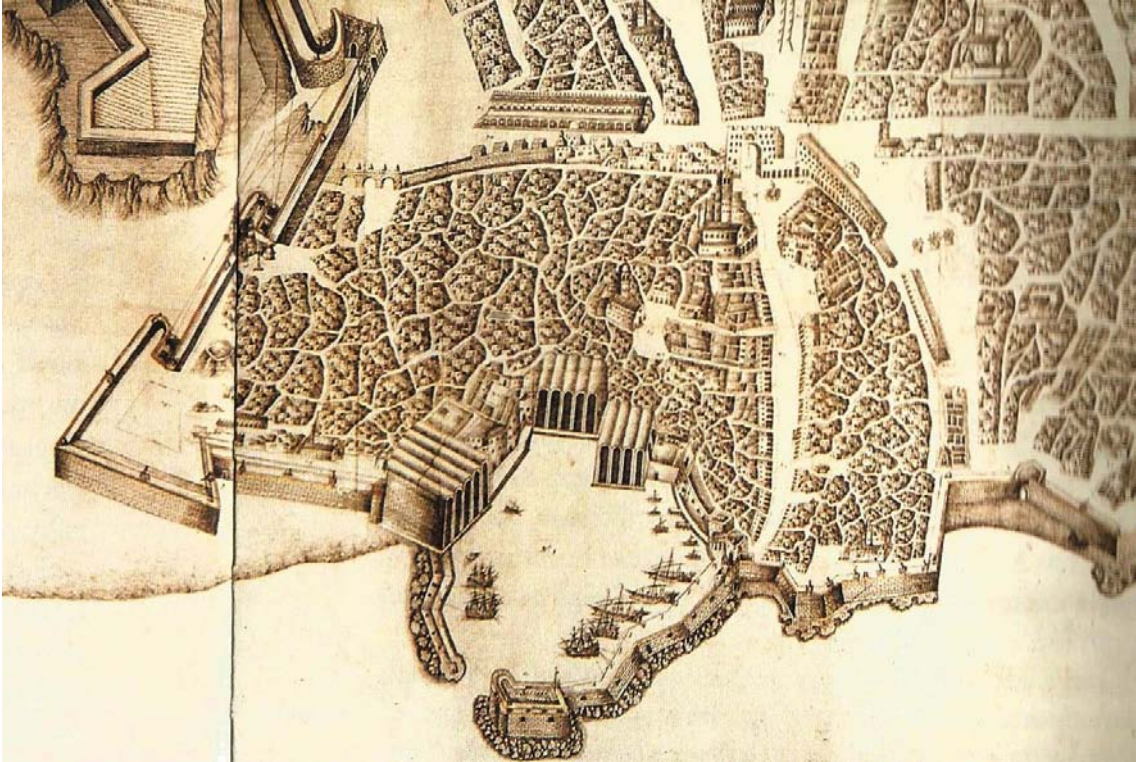
Εικ. 5. Σχέδιο Buontelmonti.

Η πλατεία γύρω από την οποία διατάσσονταν τα τοπώσημα του ενετικού Χάνδακα πιθανόν αποτέλεσε και κατά τη βυζαντινή περίοδο την «καρδιά» της πόλης, στην οποία έσφυζε η πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή. Ήταν ο κομβικός χώρος συνάντησης της κοσμικής με τη θρησκευτική εξουσία. Κατά την ενετική περίοδο γύρω από την πλατεία συγκεντρώθηκαν⁵ το δουκικό ανάκτορο, ο ναός του Αγίου Τίτου, ο ναός του Αγίου Μάρκου, η Λότζια, οι κατοικίες του ναυάρχου και του στρατηγού (Gerola 1905, 8).

Η Πύλη του Φόρου ή Porta di Piazza αποτελούσε το πιο σημαντικό σημείο της χερσαίας οχύρωσης, καθώς ήταν ο κόμβος επικοινωνίας με την ενδοχώρα. Η πύλη βρισκόταν στο μέσον της χερσαίας οχύρωσης σε ίση περίπου απόσταση από το ανατολικό και δυτικό άκρο της πόλης και διαμετρικά ως προς το λιμάνι και την πύλη του μόλου. Εξωτερικά της πύλης στον ενετικό ναό της Madonna di Piazza βρέθηκε επιγραφή με την αναφορά σε στρατηγό Κρήτης. Οι επιγραφές ως ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά τεκμήρια είναι σημαντικές.⁶

⁵ Ο G. Gerola δίνει μια σύντομη περιγραφή παρόμοια με του Buontalmonti: “La città, quale risorse dopo essere stata distrutta nel 961 da Niceforo Foca era cinta tutto il giro da turrette mura, che si protendevano lungo I due moli fino alla rocca a mare. La via principale o ‘Ruga maistra, movendo dal porto e dolcemente salendo verso mezzogiorno, conduceva alla piazza situata all’estremita meridionale della città, preso la porta che fu detta appunto di Piazza. La cattedrale di San Tito era situato un po internamente, verso levante, verso al luogo ove sorse poi l’Armeria. Ed al estremita orientale del porto. presso gli arsenali, era il palazzo dei consiglieri” (Gerola 1905, 8).

⁶ Παλαιότερα ήρθε στο φως ορόσημο με επιγραφή, στη βόρεια πλευρά της βυζαντινής οχύρωσης, στη θέση όπου αργότερα ανεγέρθηκε η μη σωζόμενη σήμερα ενετική μονή της Αγίας Αικατερίνης. Αρχικά η χρονολόγησή της τοποθετήθηκε στον 7ο αιώνα (Λογιάδου 1961-1962, 52). Πρόσφατα προτάθηκε να χρονολογηθεί στα τέλη του 10ου

Εικ. 6. Σχέδιο Κλώντζα.

Ο Buontelmonti αναφερόταν στον «φαρδύ δρόμο», τη Μέση Οδό που σχεδιάζει ως τον κεντρικό άξονα της πόλης από το λιμάνι έως την πλατεία (Buontelmonti 2002, 43, σχ. 4). Από το λιμάνι, το οποίο αποτελούσε την πύλη επικοινωνίας με την υπόλοιπη Κρήτη και με την ανατολική Μεσόγειο, η Μέση Οδός οδηγούσε στην Πύλη του Φόρου.

Η Μέση Οδός σε σχέδια της ύστερης Ενετοκρατίας πλαισιωνόταν από κτήρια με τοξοστοιχίες. Σε σχέδιο του 1628 του Μανέα Κλώντζα (Εικ. 6) έχουμε τη δυνατότητα να δούμε τη μορφή των πλευρικών κτηρίων. Ο Κλώντζας στο υπόμνημα του σχεδίου αναφέρει: «La ruga maestra con le sue boteghe e con le magazzeni del sale e con la chiesa principiata di S. Rocco».⁷ Μπροστά στα καταστήματα και στις «boteghe» υπήρχε τοξοστοιχία κατά μήκος του δρόμου και στις δυο πλευρές (Στεριώτου 1996, 231 και πίν. 1). Ο ρόλος της Μέσης Οδού για την πόλη ήταν διττός, η νότια πλευρά της συγκέντρωνε τα δημόσια κτήρια, τις Αρχές, ενώ στο βόρειο τμήμα της υπήρχαν κατοικίες των αρχόντων⁸ (Georgorouli 2001, 77-78).

Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι οι Βενετοί διατήρησαν τα τοπώσημα του βυζαντινού Χάνδακα, η Μέση οδός αποτελεί βασικό στοιχείο της πολεοδομικής εξέλιξης του Χάνδακα

αρχές 11ου αιώνα μ.Χ., καθώς στη μια πλευρά φέρει εγχάρακτο διάκοσμο με το σχήμα των πέντε άρτων, στο οποίο εγγράφεται σταυρός τύπου Μάλτας (Συθιακάκη 2015, 395).

⁷ Οι «boteghe» ήταν χώροι στα ισόγεια των κτηρίων με σκοπό την αποθήκευση, έκθεση ή πώληση προϊόντων και «magazzeni» ήταν οι αποθήκες.

⁸ Ο δρόμος ήταν τόσο σημαντικός για τη διοίκηση ώστε το 1293 το Maggior Consiglio αποφάσισε την ανακαίνιση του λιμανιού, του μόλου και των κτηρίων της Ruga Maistra ως αναπόσπαστο τμήμα της εικόνας της πόλης (Georgorouli 2001, 77-78).

διαχρονικά και κύριο άξονα της αστικής ζωής, καθώς αποτυπώνεται στους τοπογραφικούς χάρτες της Ενετοκρατίας, όπως στον χάρτη του Coronelli και του Werdmuller (Gerola 1905, tavola 3-4).

ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΟΔΟΥ

Στη ΝΑ πλευρά της Μέσης οδού υπήρχε η δρομική βασιλική, η οποία κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο ήταν αφιερωμένη στους Αγίους Πάντες (Εικ. 4), όπου το 1211 μεταφέρθηκαν από τη Γόρτυνα τα ιερά λείψανα του Αγίου Τίτου (Georgorouli 2001, 109-110).⁹

Τα λουτρά για να λειτουργήσουν είχαν ανάγκη από μεγάλες ποσότητες νερού, για αυτό θεωρείται σημαντική η ύπαρξη υπόγειας δεξαμενής στην ανατολική πλευρά της Μέσης Οδού, ΒΑ της θέσης, όπου βρισκόταν ο βυζαντινός ναός των Αγίων Πάντων και μετέπειτα του Αγίου Τίτου. Κάτω από τα θεμέλια του σύγχρονου «Παγοποιείου Μυστίλογλου» σώζεται ίσως το μόνο ακέραιο μεσοβυζαντινό μνημείο του Ηρακλείου (Σπανάκης 1964, 226). Πρόκειται για δεξαμενή¹⁰ επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα, η οποία στεγάζεται με πέντε ημικυλινδρικούς θόλους με κυκλικές οπές στην οροφή. Οι θόλοι στηρίζονται σε τοξοστοιχίες, οι οποίες αποτελούνται από ρωμαϊκά και πρωτοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη, όπως αμφικίονες, επίκρανα και κιονόκρανα. Η δεξαμενή εκτιμάται ότι χρονολογείται τον 10ο-11ο αιώνα και λειτουργούσε έως και κατά τη διάρκεια της Ενετοκρατίας (Μουντουφάρης 2014, «Ξενάγηση στα άδυτα της βυζαντινής δεξαμενής», εφ. *Νέα Κρήτη*, 29/9/2014).

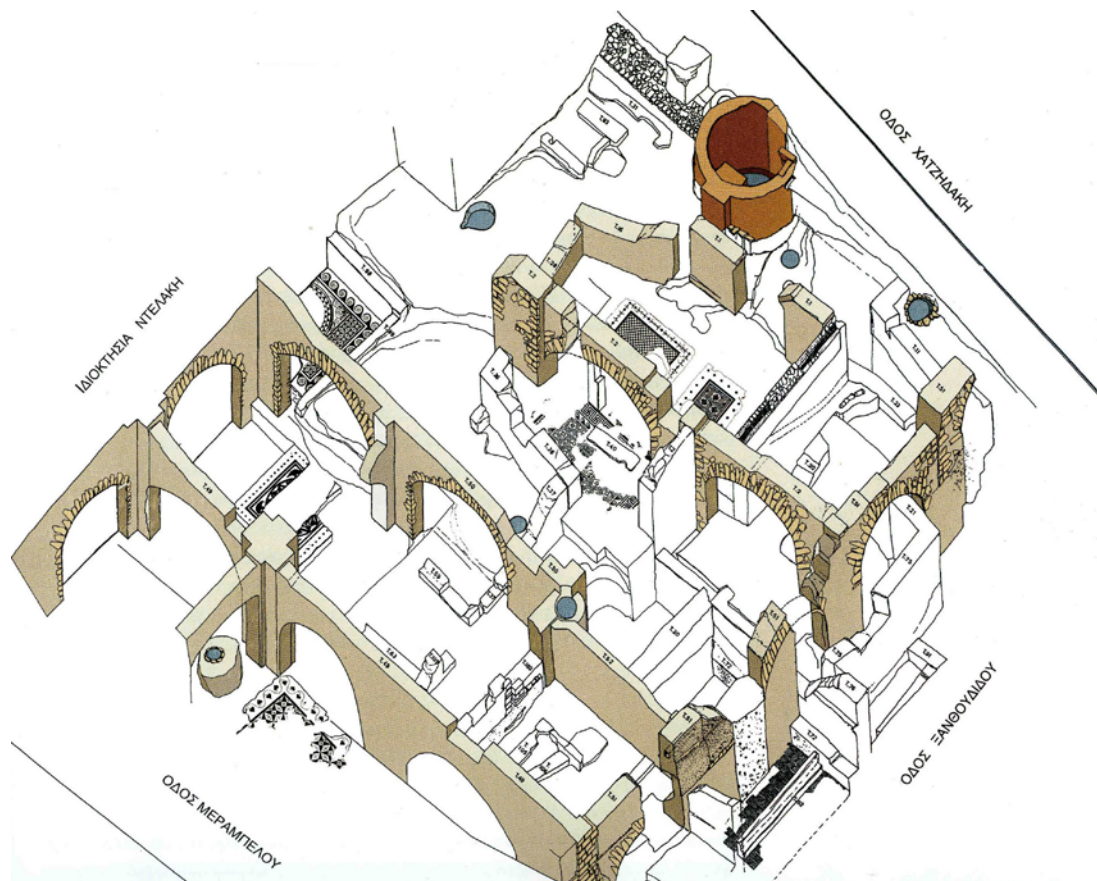
Βόρεια της δεξαμενής ανάμεσα στην οδό Κορωναίου και Παπαγιάμαλη – στην ανασκαφή του οικοπέδου «Θεοδωράκη» βρέθηκε τμήμα από συγκρότημα θεμελιωμένο στη μάργα σε βάθος επτά μέτρων. Κατά την ανασκαφή ήρθαν στο φως ερείπια αραβικού βιοτεχνικού συγκροτήματος «όπως μαρτυρεί το πυκνό σύστημα πήλινων και κτιστών αγωγών και ο μεγάλος κλίβανος» δίπλα σε δρόμο, με τμήματα τοίχων πρωτοχριστιανικών χρόνων, σπόλια σε δεύτερη χρήση, είκοσι αραβικά νομίσματα και κεραμική¹¹ (Σταρίδα 2016, 68-70). Το κτήριο βρισκόταν ανατολικά της Μέσης οδού, ενώ στη δυτική πλευρά ήρθαν στο φως τα Λουτρά Α και Β.

Σε απόσταση 356 μ. ανατολικά του Δουκικού Ανακτόρου, κατά την ανασκαφή της Βόρειας Επέκτασης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου βρέθηκε τμήμα επιβλητικού οικοδομήμα-

⁹ Η Παναγία του Φόρου ήταν βυζαντινός ναός, αν και εκτός των τοίχων ήταν ιδιαίτερα σημαντική, καθώς κατασκευάστηκε μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά (Πλάτων 1960, 256). Η Παναγία του Φόρου αποτέλεσε τοπόσημο και κατά τη βυζαντινή εποχή. Ο ναός κατεδαφίστηκε από τους Ενετούς για την ανοικοδόμηση νέας δρομικής τρίκλιτης βασιλικής αφιερωμένης στην Παναγία, Madonnina. Κατά την κατεδάφιση του ενετικού ναού τη δεκαετία του 1960 βρέθηκαν τα θεμέλια του παλαιότερου ναού. Ο ενετικός ναός της Madonnina ή S. Maria di Piazza ή Maria dei Miracoli μετά την Άλωση της πόλης από τους Τούρκους μετατράπηκε με την προσθήκη μιναρέ στο τζαμί Ρεϊσόυλ Κουτάβ Χατζή Χουσεϊν εφέντη ή Αραστάς. Στον ενετικό ναό της Παναγίας του Φόρου χρησιμοποιήθηκαν σπόλια του παλαιότερου ναού. Ανάμεσα στους κίονες που επαναχρησιμοποιήθηκαν υπήρχε εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή, η οποία αναφερόταν στον «Ευμάθιον Πρωτοσπαθάριον και Στρατηγόν Κρήτης», για τον οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω (Μαρινάτος 1930, 390).

¹⁰ Το μνημείο κηρύχθηκε διατηρητέο το 1947 (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος πρώτον, Αριθμός Φύλλου 45, 18 Μαρτίου 1947, Διάταγμα αρ. 6 «Περί κηρύξεως ιστορικών διατηρητέων Μνημείων Μεσαιωνικών τινών μνημείων της πόλεως Ηρακλείου Κρήτης, αριθ. 43. Υπόγειον Δεξαμενήν παρά τον Άγιον Τίτον [Μυστίλογλου]).

¹¹ Ο Στ. Σπανάκης αναφέρει ότι: «όταν κτιζόταν το Μέγαρο της Εθνικής Τράπεζας στον δρόμο Μαρτύρων 25ης Αυγούστου βρέθηκαν αραβικά νομίσματα σε μεγάλο βάθος. Σήμερα βρίσκονται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης» (Σπανάκης 1981, 30). Το κτήριο της τράπεζας βρίσκεται επί της οδού Μαρτύρων 25ης Αυγούστου στην πλατεία του Αγίου Τίτου.

Εικ. 7. Αξονομετρικό σχέδιο ανασκαφής οικοπέδου
«Βόρειας Επέκτασης Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου».

τος, το οποίο θεμελιωνόταν σε ψηφιδωτά δάπεδα ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 7). Το κτήριο, το οποίο χρονολογήθηκε στη β' Βυζαντινή περίοδο αποτελείτο από «τέσσερις παράλληλες τοξοστοιχίες με χαμηλά τόξα». Η χρονολόγηση του κτηρίου τοποθετήθηκε μεταξύ του 680 μ.Χ και του 1132 μ.Χ. με μια πιθανή ανακαίνιση, όπως μαρτυρείται από το κονίαμα, το 1030-1162 μ.Χ. Το μεγάλο οικοδόμημα συνεχιζόταν ανατολικά και δυτικά¹² (Καρέτσου 2008, 86). Είναι πιθανό να ήταν οικοδόμημα με μακραίωνη χρήση και πολλές μετασκευές.

¹² Η ανασκαφέας αναφέρει: «Τα τοξωτά ανοίγματα που περιγράφουμε, προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία θεμελίωσης και όχι για λειτουργικούς λόγους. Αυτό δείχνει το χαμηλό τους ύψος και, προπάντων, η διέλευση των βυζαντινών τοίχων και λοιπών κατασκευών διά των τόξων. Για τον λόγο αυτό δεν απαιτήθηκε η εξ ολοκλήρου καταστροφή των υποκείμενων κατασκευών και έτσι σώθηκαν τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα» (Καρέτσου 2008, 86). Η χρήση του κτηρίου δεν είναι σαφής. Βρισκόταν σε περίοπτη θέση του πρωτοβυζαντινού «Κάστρου» (Καρέτσου 2008, 37-38) με θέα το λιμάνι. Το κτήριο κτισμένο στην κορυφή ενός ισοσκελούς τριγώνου με απόσταση τριακόσια μέτρα από την «πλατεία», τετρακόσια μέτρα από την πύλη του Μόλου και εκατόν εβδομήντα μέτρα από τη χερσαία «Ωραία Πύλη» επιβαλλόταν στον χώρο. Η απόσταση από τα διοικητικά κτήρια του Χάνδακα, τα οποία θεωρείται ότι βρίσκονταν στη νότια πλευρά της Μέσης Οδού, σημαίνει ότι δεν ανήκε στα κεντρικά κτήρια της διοίκησης. Η ποιότητα της κατασκευής, η μορφή, η θέση των τόξων και η στάθμη θεμελίωσης, πάνω στα ρωμαϊκά ψηφιδωτά, τα οποία θεμελιώνονταν στον βράχο, μας οδηγεί στο πιθανό συμπέρασμα ότι ίσως δεν ήταν τόξα θεμελίωσης αλλά μια μεγάλη πιθανόν υπόγεια αποθήκη. Παρατηρείται ότι οι παράλληλες τοξοστοιχίες είχαν κατεύθυνση Β-Ν.

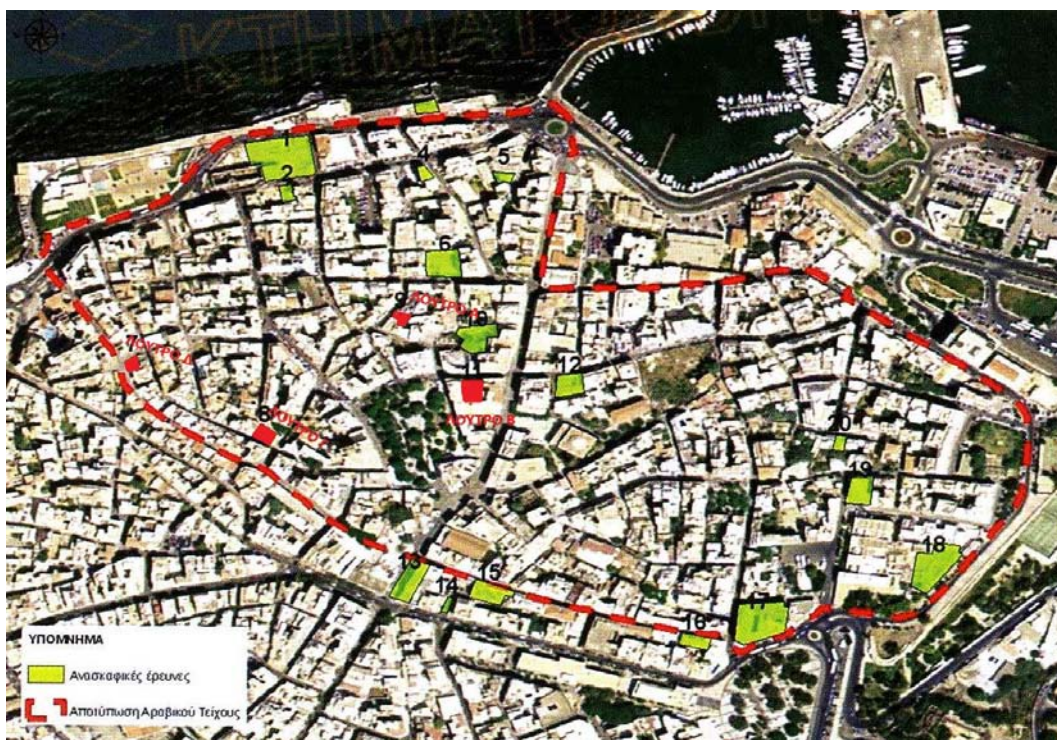
ΠΕΡΙΟΧΗ ΔΥΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΟΔΟΥ

Τα τέσσερα Λουτρά του Χάνδακα βρέθηκαν σε ακτινωτή διάταξη δυτικά και ΒΔ της κεντρικής πλατείας. Χρησιμοποιώντας το ενετικό δουκικό ανάκτορο ως ενδεικτικό σημείο αναφοράς της πλατείας, τα λουτρά απείχαν από αυτό: Λουτρό Α 193μ., Λουτρό Β: 140μ. Λουτρό Γ: 136 μ. Λουτρό Δ: 264 μ. (Εικ. 8, 9, 10, 11, 12, 13). Η απόσταση πεζή από το Δουκικό ανάκτορο σήμερα είναι: Λουτρό Α: 3΄, Λουτρό Β: 1,58΄, Λουτρό Γ: 2,10΄, Λουτρό Δ: 3,5΄.

Η συσχέτιση των ανασκαφών στο κέντρο της πόλης με ευρήματα, τα οποία χρονολογούνται από τον 7ο έως τον 10ο αιώνα μ.Χ., καθώς και με τα λουτρά, είναι σημαντική (Σταρίδα & Κανάκη 2010, 402).

Με ενδεικτικό σημείο αναφοράς το Δουκικό ανάκτορο, ΒΑ σε απόσταση 250μ. στην ανασκαφή του οικοπέδου, ανάμεσα στις οδούς Βύρωνος και Θαλήτα και σε βάθος 7-8,5μ. βρέθηκε βιοτεχνικό συγκρότημα, θεμελιωμένο στη μάργα, γύρω από αυλή με περίστυλο πηγάδι. Ενσωματωμένα στο κτήριο βρέθηκαν πρωτοχριστιανικά και ρωμαϊκά σπόλια σε β΄ χρήση.

Η γενική μορφή, οι διαστάσεις των χώρων, οι τοιχοποιίες, οι πήλινοι αγωγοί, τα μονολιθικά κατώφλια και οι παραστάδες παρουσίαζαν πολλές ομοιότητες με το κτήριο της οδού Κορωναίου. Τα δέκα αραβικά νομίσματα και η ομοιότητα των κτηρίων χρονολόγησαν το κτήριο στην Αραβοκρατία (Σταρίδα 2016, 67-68).

Εικ. 8. Η σύγχρονη πόλη, το βυζαντινό τείχος και οι θέσεις των Λουτρών.

Αν δεν ήταν χώρος θεμελίωσης αλλά αποθήκη, είναι πιθανότερο η είσοδος προς αυτό να ήταν από δυτικά, καθώς σε κάτοψη δημιουργούνται διάδρομοι με προσανατολισμό Α-Δ (Καρέτσου 2008, 78, εικ. 63, 64).

Εικ. 9. Άποψη ανασκαφής: Λουτρό Α.

Εικ. 10. Άποψη ανασκαφής: Λουτρό Β.

Εικ. 11. Άποψη ανασκαφής: Λουτρό Γ.

Εικ. 12. Άποψη ανασκαφής: Λουτρό Δ.

Εικ. 13. Άποψη ανασκαφής: οδοί Βύρωνος και Θαλήτα.

Σε απόσταση 185 μ. ΒΑ του Δουκικού Ανακτόρου, στην ανασκαφή της οδού Αλμυρού (Εικ. 14), ήρθαν στο φως κάτω από επάλληλες οικοδομικές φάσεις, σε βάθος -7,3 μ., κτήρια

Εικ. 14. Άποψη ανασκαφής: οδός Αλμυρού.

θεμελιωμένα στη μάργα. Το κτηριακό συγκρότημα, το οποίο βρέθηκε σε ύψος έως 2 μ. έφερε εντοιχισμένα πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως αρράβδωτους κίονες από πράσινο λίθο. Η χρονολόγηση του συγκροτήματος τοποθετείται στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Στην ανασκαφή βρέθηκαν συνολικά εκατό αραβικά νομίσματα. Σπάνιο εύρημα ήταν το αραβικό πηγάδι με μαρμάρινο πλακόστρωτο, πάνω στο οποίο βρέθηκαν νομίσματα και κεραμική της Αραβοκρατίας, σε βάθος -4,65 μ. (Σταρίδα 2016, 67-68).

Η πυκνότητα και η ποιότητα των κατασκευών στη στάθμη της μάργας και τα πλούσια κινητά ευρήματα εντός των τειχών τεκμηριώθηκαν και από την ανασκαφή της Καστέλλας στο ΒΔ άκρο της βυζαντινής πόλης. Η απόσταση ΒΔ του Δουκικού Ανακτόρου πάνω από το παράκτιο τείχος είναι 360 μ.

Κάτω από νεκροταφείο του 11ου αιώνα βρέθηκε στρώμα καταστροφής με πλήθος ευρημάτων, τα οποία χρονολογήθηκαν στον 10ο αιώνα. Το κτήριο είχε «αναμφισβήτητα αραβική χρήση», όπως αποδεικνύουν τα 120 αραβικά νομίσματα που βρέθηκαν (Σταρίδα 2016, 64-65).

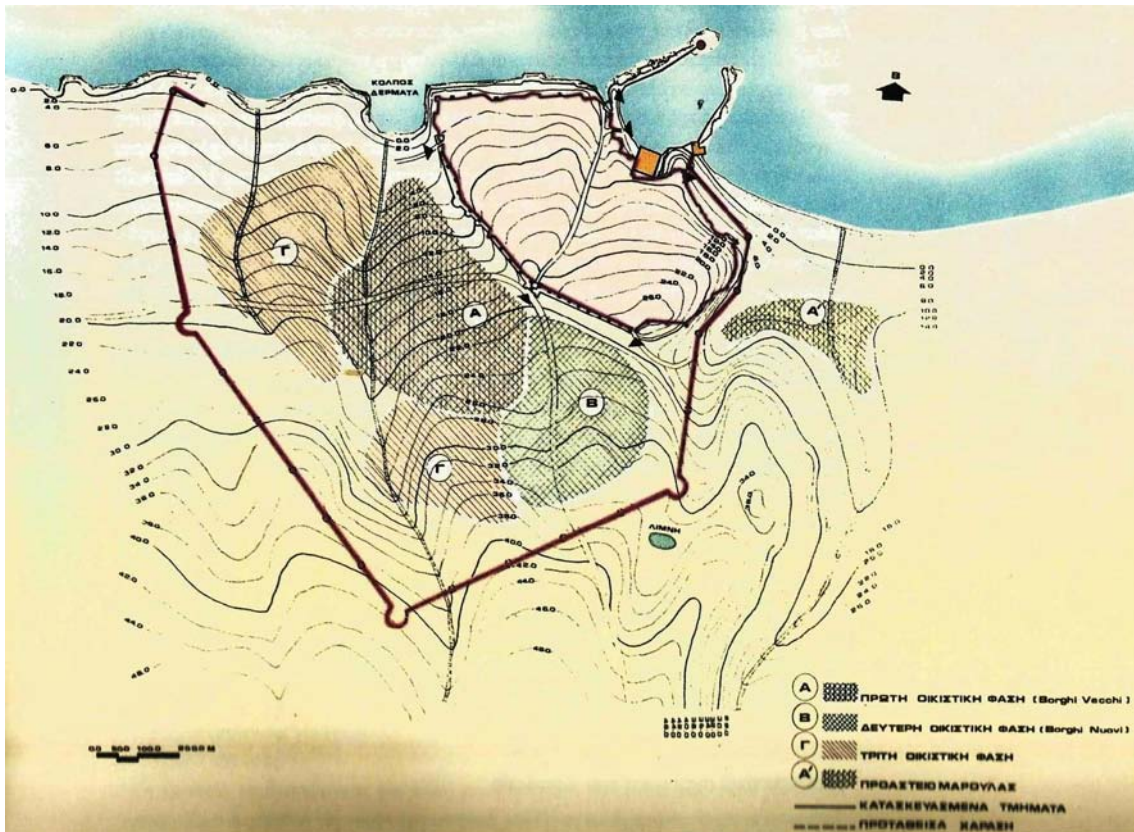
Ιστορικές αναφορές για την ύπαρξη λουτρών στην πόλη και στα περίχωρα υπάρχουν ελάχιστες. Η μία προέρχεται από ψευδεπίγραφο ποίημα των μέσων του 12ου αιώνα, το οποίο αποδίδεται στον Μιχαήλ Ψελλό με τίτλο: «Στίχοι του υπερτίμου Ψελλού προς Μοναχόν τινά γράψαντα προς αυτόν μεθ' υπερηφανίας και δοκούντα είναι τινά των σοφών». Με αυτό ο συγγραφέας απαντά στις άδικες κατηγορίες ενός μοναχού καταγόμενου από την Κρήτη (Λουκάκη 2008, 29-30). Αφού πρώτα τον κατακεραυνώνει ως νόθο γιο μιας αιχμάλωτης, γράφει ότι είναι ένας δοκησίσοφος στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος στον Χάνδακα εκτός των άλλων ευτελών εργασιών απασχολήθηκε με τη φροντίδα του κήπου του τζικανιστηρίου και την τροφοδοσία των φούρνων του «επισήμου βαλανείου» της πόλης που βρισκόταν στου «Μακρή Κοχάλου».

Η χρονολόγηση του ποιήματος, τουλάχιστον μετά τη δεύτερη δεκαετία του 12ου αιώνα, δίνει ένα *terminus ante quem* για την ύπαρξη του «επισήμου βαλανείου». Ο 12ος αιώνας για την Κρήτη αποτελεί μία περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις με την Κωνσταντινούπολη είναι στενές και υπάρχει μια τάξη αριστοκρατών, όπως μαρτυρείται από την ποιότητα της ζωγραφικής και της αρχιτεκτονικής στα εκκλησιαστικά μνημεία (Λουκάκη 2008, 37).

Άλλη μια αναφορά σε λουτρό προέρχεται από το *Κατάστιχο Εκκλησιών και Μοναστηριών του Κοινού*. Γίνεται μνεία σε λουτρόνα με κήπο «*de burgo*» (Εικ. 15) κοντά στον Άγιο Αντώνιο του Χάνδακα, ιδιοκτησίας της Αρχιεπισκοπής Κρήτης πριν το 1204 (Τσιρπανλής 1985, 42). Ο Άγιος Αντώνιος, στον οποίο αναφέρεται το *Κατάστιχο* είναι πιθανό να ταυτίζεται με τον Άγιο Αντώνιο του Κάστρου στον παλαιό βούργο (Πλάτων 1947, 242). Η ύπαρξη λουτρού σε προάστιο επιβεβαιώνει την ύπαρξη λουτρών στην εντός των τειχών πόλη.

Η ύπαρξη εκκλησιαστικού λουτρού στον βούργο πιθανόν συνδέεται με τη συγκέντρωση του πληθυσμού σε περιοχή, η οποία αποτέλεσε ουσιαστικά την πρώτη επέκταση της πόλης εκτός του παλαιού τείχους. Οι κάτοικοί του ήταν μάλλον ορθόδοξοι, όπως συμπεραίνεται και από την εγκατάσταση διακοσίων οικογενειών Αρμενίων το 1363 και Τενέδιων προσφύγων είκοσι χρόνια μετά (Gerola 1905, 9).

Στην παρούσα δημοσίευση επιχειρήθηκε η ένταξη των τεσσάρων λουτρών στην τοπογραφία του Χάνδακα, τα οποία ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών εντός

Εικ. 15. Βούργιοι Χάνδακα.

των παλαιών τειχών του Ηρακλείου. Η θεμελίωση στη μάργα των λουτρών μάς οδήγησε να διερευνήσουμε τα αρχαιότερα αρχαιολογικά δεδομένα για την πόλη. Σημαντικό δεδομένο ήταν τα όρια των ελληνιστικών, ρωμαϊκών, πρωτοβυζαντινών και μεσοβυζαντινών τειχών και στη συνέχεια οι ανασκαφές κτηρίων θεμελιωμένων στη μάργα, στο άμεσο περιβάλλον των λουτρών. Παράλληλα για την κατανόηση της θέσης τους αναζητήσαμε τα τοπία του Χάνδακα, τη Μέση Οδό, την Πλατεία, την Πύλη του Φόρου. Τα οικιστικά συγκροτήματα στο κέντρο της πόλης με βιοτεχνίες και σύνθετες αρχιτεκτονικές υποδομές δίνουν μια εικόνα της πυκνής πολεοδομικής μορφής της πόλης κατά την Αραβοκρατία και η οποία μέχρι στιγμής αναδεικνύει μια εκτεταμένη οικιστική ενότητα, θεμελιωμένη στη μάργα.

Ακόμη η μαρτυρία των πηγών συνέβαλε στην έρευνά μας. Ακόμη και μετά την ανάκτηση της Κρήτης από τον Νικηφόρο Φωκά φαίνεται πως στον Χάνδακα αναπτύσσεται μια δυνατή τάξη αριστοκρατών, οι οποίοι εισάγουν πολυτελή αντικείμενα από την Κωνσταντινούπολη (Πούλου 2003, 212, 213). Είναι η τάξη αυτή στην οποία αναφέρεται το ψευδεπίγραφο ποίημα του «Υπερτίμου Ψελλού», η οποία αθλείται στο τζιγκανιστήριο και «λούεται» στο επίσημο «λουτρό». Από την άλλη είναι η εκκλησία, η οποία διατηρεί μέσα στο φιλανθρωπικό της έργο λουτρό *de burgo*, το οποίο ανταποκρίνεται στις ανάγκες του προαστίου εκτός των τειχών.

Τα μεγάλα λουτρά του Χάνδακα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες μιας πυκνοκατοικημένης πόλης, στην οποία κυκλοφορούσαν άνθρωποι και εμπορεύματα από όλη τη Μεσόγειο και την ενδοχώρα της Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Z. Αλετράς (2012α), «Ένα μεσοβυζαντινό λουτρό στο Ηράκλειο», Μ. Ανδριανάκης, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της δεύτερης συνάντησης, Ρέθυμνο 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 323-334.
- Z. Αλετράς (2012β), «Ανασκαφή επί της 25ης Αυγούστου και εντός του κτιρίου “Ακτάρικα”: Η χερσαία παλαιά ενετική οχύρωση – Η Πύλη Βολτόνε», Μ. Ανδριανάκης, Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης 2, Πρακτικά της δεύτερης συνάντησης, Ρέθυμνο 26-28 Νοεμβρίου 2010*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής σχολής πανεπιστημίου Κρήτης, 364-373.
- Δ. Βαλλιάνου (1987), *ΑΔ 42, Χρονικά Β2*, 521-528, πίν. 305.
- Α. Καρέτσου (2008), «Ηράκλειο, η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης, Νέα Κρήτη, Ηράκλειο», Α. Καρέτσου (επιμ.), *Ιστορικά και αρχαιολογικά σύμμεικτα*, 29-105.
- Λέοντος Διακόνου *Ιστορία* (1828) (*Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem: et liber di Velitatione bellica Nicefori Augusti, e recensione Caroli Augusti Hasii, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Pars XI: Leo Diaconus Bonnae: Impensis Ed. Weberi*), C. B. Hase.
- Σ. Λογιάδου-Πλάτωνος (1961-62), «Ιστορική βυζαντινή επιγραφή εξ Ηρακλείου», *Κρητικά Χρονικά ΙΕ΄-ΙΣΤ΄*, 42-55.
- Μ. Λουκάκη (2008), «Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη του 12ου αιώνα», Ι. Βάσσης, Σ. Κακλαμάνης, Μ. Λουκάκη (επιμ.), *Παιδεία και Πολιτισμός στην Κρήτη, Βυζάντιο – Ενετοκρατία*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 29-41.
- Σ. Μουντουφάρης (2014), «Ξενάγηση στα άδυτα της βυζαντινής δεξαμενής», εφ. *Νέα Κρήτη*, 29 Σεπτεμβρίου 2014 (<https://www.neakriti.gr/article/eidiseis/1173408/ksenagisi-sta-adyta-tis-byzantinis-deksamenis/9/11/2017>).
- Μαν. Μπορμπουδάκης (1968), *ΑΔ 23, Χρονικά Β2*, 427.
- Ν. Πλάτων (1947), «Συμβολή εις το τοπωνυμικόν, την τοπογραφίαν και την ιστορίαν των πόλεων και φρουρίων της Κρήτης. Α΄. Τα τείχη του Χάνδακος κατά την δευτέραν Βυζαντινήν περίοδον», *Κρητικά Χρονικά Α΄*, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ., 239-248.
- Ν. Πλάτων (1952), «Νέα στοιχεία διά την μελέτην των βυζαντινών τειχών του Χάνδακος», *Κρητικά Χρονικά ΣΤ΄*, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ., 439-459.
- Ν. Πούλου (2003), «Μεσοβυζαντινή κεραμική από την Κρήτη 9ος -12ος αιώνας», Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Πρακτικά 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα.
- Στ. Σπανάκης (1964), *Η Κρήτη, Τουριστικός-Ιστορικός-Αρχαιολογικός οδηγός*, τ. Α΄ (Κεντρική και Ανατολική Κρήτη: Νομοί Ηρακλείου Λασιθίου), Ηράκλειο, 213-214, 221.
- Στ. Σπανάκης (1981), *Η ύδρευση του Ηρακλείου 828-1939*, Ηράκλειο, Έκδοση Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος-Τμήμα Ανατολικής Κρήτης.
- Λ. Σταρίδα (2003), «Η μεσοβυζαντινή εφυσωμένη κεραμική από το Ηράκλειο», Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Πρακτικά 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999*, 713-724.
- Λ. Σταρίδα (2012), *Υπήρχε μια πόλη ... το Μεγάλο Κάστρο*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Ίτανος.
- Λ. Σταρίδα (2016), «Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο Ηράκλειο από την περίοδο της αραβοκρατίας», Μ.Σ. Πατεδάκης, Κ.Δ. Γιαπιτσόγλου (επιμ.), *Μαργαρίται, Μελέτες στη μνήμη του Μανώλη Μπορμπουδάκη*, Σητεία, Κοινωφελές Ίδρυμα «Παναγία η Ακρωτηριανή» Ιεράς Μητροπόλεως Ιεραπότνης και Σητείας, 56-76.

- Λ. Σταρίδα, Ε. Κανάκη (2010), «Ανασκαφές στην πόλη του Ηρακλείου ως το 2008», Μ. Ανδριανάκης Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης–Πρακτικά της πρώτης συνάντησης, Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής πανεπιστημίου Κρήτης, 402-413.
- Ι. Στεριώτου (1998), *Τα βενετικά τείχη του Χάνδακα τον 16ο και τον 17ο αι, Το ιστορικό της κατασκευής τους σύμφωνα με βενετικές αρχειακές πηγές*, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη Δήμου Ηρακλείου.
- Β. Συθιακάκη, Ε. Κανάκη & Χ. Μπιλμέζη (2015), «Οι παλαιότερες οχυρώσεις του Ηρακλείου με βάση τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα», Π. Καρανασάση, Α. Τζικουνάκη, Χ. Τσιγωνάκη (επιμ.), *Αρχαιολογικό έργο Κρήτης–Πρακτικά της τρίτης συνάντησης, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, Ρέθυμνο, Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου, 395-410.
- Χ. Τζομπανάκη (1996), *Χάνδακας η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο, Ε.Κ.Ι.Μ. – Β.Δ.Β.Η.
- Γ. Τσιαμπάος (1988), *Τεχνικογεωλογικοί χαρακτήρες των μαργών του Ηρακλείου Κρήτης*, Πανεπιστήμιο Πατρών (<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0632#page/8/mode/1up>).
- Ζ. Τσιρπανλής (1985), *Κατάστιχο των εκκλησιών και των μοναστηριών του Κοινού (1248-1548): Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ιωάννινα, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής.
- Cr. Buontelmonti (2002), *Περιγραφή της Νήσου Κρήτης, «ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*, Μ. Αποσκήτη (μτφρ.– εισαγωγή), Πρόλογος και δυο άρθρα του Στυλιανού Αλεξίου, Εκδόσεις Μικρός Ναυτίλος.
- J. Y. Empereur, A. Marangou & Ch. Kritzas (1991), “Recherches sur les amphores crétoises II: les centres de fabrication d’amphores en Crète centrale”, *BCH*, 481-523.
- M. Georgopoulou (2001), *Venice’s Mediterranean Colonies, Architecture and Urbanism*, Yale University, Cambridge University Press.
- G. Gerola (1905), *Monumenti Veneti nell’isola di Creta*, V. 1ο, R. Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti, Venezia.